

УДК 94(477):35.078 Ю.Лизогуб«16/170»

Е.Л. Міден

ПОЛКОВНИК ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЮХИМ ЯКОВИЧ ЛИЗОГУБ

У статті розглянуто участь Ю.Я. Лизогуба на чолі Чернігівського полку у військових кампаніях на початку Північної війни. Уточнено роки його перебування на посаді полковника і підтверджено факт виконання ним обов'язків наказного гетьмана у 1701–1703 рр.

Ключові слова: Ю.Я. Лизогуб, Чернігівський полк, Північна війна.

Юхим Якович Лизогуб (?–1703) – представник козацько-старшинського роду Лизогубів, вихідці з якого обіймали протягом XVII–XVIII ст. ключові державні та регіональні уряди у Війську Запорізькому. Поважні дослідники генеалогії сімейства Лизогубів О.М. Лазаревський [1, с. 108–109], Г.О. Милорадович [2, с. 102] та В.Л. Модзалевський [3, с. 98–99; 4] наводили лише короткі біографічні відомості про Ю.Я. Лизогуба, оминаючи тему його участі у Північній війні. У розвідках Л.В. Студьонової [5], С.О. Павленка [6, с. 94–95] та Н.Є. Самохіної [7, с. 130–131] його участь у військових кампаніях 1700–1703 рр. також розглянута поверхово. Тому метою нашої студії є запровадження до наукового обігу нових даних щодо біографії Ю.Я. Лизогуба як очільника Чернігівського полку під час військових дій на початку Північної війни. Першочерговим завданням дослідження постає підтвердження виконання чернігівським полковником обов'язків наказного гетьмана.

Ю.Я. Лизогуб був єдиним сином канівського (1665–1669) та чернігівського полковника (1687–1698) Якова Кіндратовича Лизогуба. Уперше його ім'я було згадано у зв'язку з одруженням у 1673 р. на доньці правобережного гетьмана П.Д. Дорошенка Любові. На цьому шлюбні наполіг саме П.Д. Дорошенко, адже генеральний осавул Я.К. Лизогуб мав спочатку на меті породичатися із заможним переяславським полковником Р.Г. Дмитрашкою-Райчею. Та коли Я.К. Лизогуб приїхав до гетьмана задля дозволу одружити свого сина на доньці лівобережного полковника, П.Д. Дорошенко почав його відмовляти: «Напрасно де он с Дмитрашком о свойстве ссылку чинить, и в свойстве ему с ним быть непристойно» [8, с. 163]. Напротивагу, «он де, Дорошенко, им, Яковом, и сыном его гордится не будет, и у него, Дорошенка, дочь есть; и взяв его, Якова, за руку говорил: пусть де он, Яков, будет ... сватом Дорошенку, а не Дмитрашку. И велел ему, Якову, сына своего прислать и дочь его Дорошенкову иматъ в скорых часех» [8, с. 163]. Подібна політика правобережного гетьмана була викликана, на думку В.А. Смолія та В.С. Степанкова, бажанням знайти

важелі впливу на свого генерального осавула задля упередження його можливого переходу під булаву І.С. Самойловича [9, с. 434]. Тим не менше, незадоволений політикою правобережного гетьмана, Я.К. Лизогуб у майбутньому знайшов спосіб вийти з-під влади П.Д. Дорошенка.

У 1674 р. Я.К. Лизогуб перейшов разом із козаками Канівського полку на бік І.С. Самойловича та з дозволу останнього зайняв «пустовські землі» поблизу Конотопа, розпочавши займатися продажем великої рогатої худоби. За браком джерел простежити долю Ю.Я. Лизогуба до перевороту 1687 р. складно, однак можна припустити, що він перебрався під Конотоп з батьком. Єдина згадка про нього у так званому «Лизогубівському літописі» засвідчує, що 1686 р. Ю.Я. Лизогуб разом з дружиною та синами Андрієм, Яковом і Семеном відвідав свого тестя П.Д. Дорошенка, який перебував у той час на засланні в Москві [10, с. 34].

Після приходу до влади І.С. Мазепи, рід Лизогубів, що посприяв подібному плину обставин, був щедро обдарований новим гетьманом. Ще на Коломацькій раді 1687 р. Я.К. Лизогуб отримав уряд чернігівського полковника, а його син потрапив до лав генеральної старшини як генеральний бунчужний. З 1688 р. він вже обіймав посаду генерального хорунжого [4; 11, с. 254]. Більшість дослідників дотримуються версії, що на цій посаді Ю.Я. Лизогуб перебував аж до смерті батька у 1698 р., після чого одразу очолив Чернігівський полк.

У травні 1698 р. Я.К. Лизогуб склав заповіт, згідно з яким надав «в заведоване ... маестности сїнови моему Ефимови Якововичу Лизогубу, хоружому енералному ... Тилко ... абы се матки своєї не в чим ховай Бже не ображал и не квелячи поволност сыновскую против ней оказовал, так власне як належит то ест жебы оную читил, шановал и поважал и во всем ради материнской слухал и обладал селами – Слабином, Шоставицею, Золотинкою, Козорогами, Гнилушею, Андреевкою и рибними ловлями, то ест озерами, и Царувкою з млином по смерт свою, а при смерти ведатимет сам лучше, як маест сынов своих ... поделити позосталими добрами» [12, с. 978]. 9 серпня 1698 р. Я.К. Лизогуб був похований у власній усипальниці на території чернігівського Єлецького монастиря, про що свідчить надпис на південній стіні прибудови до Успенського собору. Вже згаданий «Лизогубівський літопис», автором якого вважають Я.Ю. Лизогуба, датує поховання 1699 р., уточнюючи, що чернігівський полковник саме «августа 9 преставися и погребен в монастыру Елецком Черніговским Архієпископом Максимовичем» [10, с. 43]. Далі під 1700 р. літопис містить запис: «По Світлом Воскресеніи Епфим Лизогуб в Чернігові полковником учинен» [10, с. 43].

Маємо зробити важливі висновки з вищевказаного. По-перше, автор «Лизогубівського літопису»

допустив похибку у датуванні подій родинної історії з випередженням їх на один рік. По-друге, він чітко вказав, що обрання Ю.Я. Лизогуба чернігівським полковником відбулося після Великодня наступного року по смерті Я.К. Лизогуба. За юліанським календарем Великдень святкується у проміжок часу між 21 березня та 25 квітня. Зважаючи на зсув у датуванні смерті Я.К. Лизогуба, можна припустити, що його син зайняв посаду чернігівського полковника навесні 1699 р. Принагідно це підтверджується універсалами Ю.Я. Лизогуба.

Слід звернути увагу й на те, що після затвердження на посаді чернігівські полковники одним з перших видавали універсал місцевому гарнізону московських стрільців для закріплення їх прав на полювання у навколишніх лісах. Наприклад, Я.К. Лизогуб підписав першим подібний універсал 4 вересня 1687 р. [13], а П.Л. Полуботок – 9 травня 1705 р. [14], що збігається з початком їхнього керування полком. Перший відомий універсал Ю.Я. Лизогуба на посаді чернігівського полковника від 5 травня 1699 р. також підтверджував права стрільців [15]. Цілком ймовірно, що до затвердження Ю.Я. Лизогуба функції наказного чернігівського полковника виконував Микола Грембецький [16, с. 102], котрий обіймав означену посаду вже кілька разів перед цим.

Очолити Чернігівський полк, Ю.Я. Лизогуб у межах України перебував нетривалий час, оскільки у 1700 р. Петро I виступив на боці Північного союзу проти Швеції, що поклало початок Північній війні. У серпні того ж таки року гетьману І.С. Мазепі було доручено відрядити козацькі полки до театру військових дій.

Близько 10000 козаків [17, с. 17] Київського, Ніжинського, Миргородського, Полтавського, Чернігівського та декілька охочекомонних полків гетьман відрядив у напрямку Новгороду. Наказним гетьманом над з'єднанням І.С. Мазепа призначив свого племінника – молодого ніжинського полковника І.П. Обидовського. Автор «Лизогубівського літопису» так описує ці події: «Полковник Чернігівській Евфим Лизогуб с пушками, которого под Смоленском и Обидовский, полковник Ніжинский, за гетмана правящий, догнал; и за Псков ишли совокупно, где в пути Борис Петрович Шереметев, по поражке своей от Шведов под Нарвою, стривши, командировал полковников выш мененных до города Печер Псковских» [10, с. 43].

Корпус розташувався у Печерському монастирі під Ізборськом та Гдовом, здійснював успішні вилазки проти шведів в Естляндії й Ліфляндії [18, с. 28]. Чернігівський полк на чолі з Ю.Я. Лизогубом брав активну участь в цих подіях.

Козаки здобули перемогу поблизу Дерпта, Нейгаузена, при обороні Гдова, у поході на Сиренськ. Поява у Прибалтиці корпусу І.П. Обидовського та несподівані рейди українських козаків примусили

Карла XII розосередити війська у прикордонних фортецях, постійно перебувати в напруженому очікуванні нападу. Чотиритисячний корпус шведського генерала Кліпслера, підійшовши до Гдова, не наважився штурмувати місто, оскільки у ньому було більше захисників, ніж нападників [18, с. 28–29].

Збереглися свідчення командувача московських військ Б.П. Шереметьєва про події під Гдовом 1700 р.: «Сего же декабря против 29-го числа в ночи неприятельские люди пришли во Гдовской уезд и стоят ото Гдова в четырех верстах. И гетманского войска полковники Дмитрий Чечелев, Федор Степанов, Яков Лизогуб посылали для подлинной ведомости, сколько тех неприятельских людей в зборе и чтоб им взять языка» [19]. Згаданий у цьому документі Я.Ю. Лизогуб був сином чернігівського полковника. Скоріше за все, наприкінці 1700 р. він став наказним полковником Чернігівським у зв'язку з від'їздом батька Ю.Я. Лизогуба до Чернігова. Це підтверджує універсал чернігівського полковника значному військовому товаришу Ф.Ф. Зеленському на село Осняки, підписаний Ю.Я. Лизогубом у Чернігові 22 грудня 1700 р. [20]. Однак, довго затримуватися на Чернігівщині полковник не міг.

31 січня 1701 р. помер наказний гетьман І.П. Обидовський [21, с. 32]. Вважається, що після його смерті ця посада перейшла до київського полковника К.М. Мокієвського [17, с. 18]. Призначення І.П. Обидовського наказним гетьманом від самого початку викликало обурення старого київського полковника, який вважав за образу бути у підпорядкуванні молодшого і менш досвідченого племінника гетьмана.

Збереглося свідчення про ганебну поведінку К.М. Мокієвського у січні 1701 р. Тоді, на бенкеті у І.П. Обидовського на честь царського посланця Ф.М. Апраксіна, були присутні полковники чернігівський, прилуцький, стародубський, миргородський, полтавський та, власне, київський. Під час святкування «отозвался полковник киевский во всіх полковников з таким неужиточним словом, називаючи всіх полковников скурвыми сынами и изминниками государскими, и особно примолвыл такою зміною пану Обидовському ... А кгда одозвался пан Обидовский против него, так он почал болше кричаты ... Обидовскаго велми лял и блазном называл, и як хотіл обезчестил, до шаблі порываючи-ся, от того пан Обидовский велми плакал» [22]. Не дивно, що К.М. Мокієвський «о смерти небожчика пана Обидовского велмы радовался сполна» [22]. Ю.Я. Лизогуб був одним з тих, хто довів до відома гетьмана ці слова київського полковника.

Автор «Лизогубівського літопису» повідомляє: «Тогдаж Обидовский в Печерах Псковских преставился и за его тілом все войско в Украину возвратилось; а Евфим Лизогуб, полковник Чернігівській, оставлен с охочими двома полками и

малою частию Черніговського полку козаков; о чем шведській корол у відомившись, прислал енерала своего с девятьма тысячами добувать Печер; токмож помістю Божою войско его поражено барзо и самого енерала под брамою печерскою сердюк забиль, з которого добычи не мало ему, козаку тому, Свириду Перебенди, досталось» [10, с. 44]. Таким чином, Ю.Я. Лизогуб очолив частину з'єднання козацьких полків, що залишилися під Псковом.

Існує ще одне свідчення Б.П. Шереметьєва від 14 лютого 1701 р., який більш детально розповідав про оборону козаками Печерського монастиря: «В нынешнем 1701-м году февраля во 12-м числе к тебе, великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцу, писал я, холоп твой, о приходе неприятельских свейских войск к Печерскому монастырю и о посылке к тому монастырю товарища своего окольничего Василья Борисовича Бухвостова с ратными конными и пешими людьми. А сего ж, государь, февраля в 13 числе писал ко мне, холопу твоему, ис того монастыря наказной гетман Ефим Лизогуб, да стольники и полковники Яков Челищев, Иван Кокошкин, Василей Козодавлев да полковник Василей Залеской:

С сего де февраля против 12-го числа за два часа дни пришли к тому монастырю неприятельские свейские конные и пехотные войска многое число с пушками. И с теми де неприятельскими войска был у них на поле бой. И от многолюдства тех неприятельских войск отступили они в тот монастырь. И те де свеяне, пришед к тому монастырю и по башням стрельба у них была многая.

И божиею милостию и твоим великого государя счастием, вышед того монастыря они на выласку, с теми неприятельскими людьми бились. И на том бою их, свеян, побили многих, а иных в полон взяли, и от того монастыря прогнали их ха границу верст с пять» [23]. Отже, наказним гетьманом, який очолив козацькі війська у подальших битвах Північної війни, був саме Ю.Я. Лизогуб. Якщо К.М. Мокієвський і очолив козаків як наказний гетьман, то це могло стосуватися тільки полків, що поверталися додому.

«Лизогубівський літопис» зауважує, що вже 1702 р. «полковник Черніговській Евфим Лизогуб с полком Черніговским ходил под шведській город Орешок, где с Петром Матвиевичем Апраксином сошедшися, енерала шведского Кренігорта збили на річці Ижорі и до Канцов, городка, над Неву прогнали» [10, с. 45]. О.П. Оглоблин підкреслював, що Чернігівський полк на чолі з Ю.Я. Лизогубом дійсно брав участь у боях проти шведів під Нотебургом (Орешком) та Ніеншанцем (Канцем) [24, с. 241].

Щодо завершення життєвого шляху Ю.Я. Лизогуба існує кілька версій. «Лизогубівський літопис» датує його смерть 1703 р.: «Евфим Лизогуб, полковник Черніговській, возвратяся с под Орешка

в Чернігов, преставися Мая 30 дня и погребен в Елецком монастыри архієпископом Іоанном Максимовичем» [10, с. 45]. О.М. Лазаревський припустив, що Ю.Я. Лизогуб міг померти 1705 р. [1, с. 108], тобто в рік приходу до влади П.Л. Полуботка. Натомість, В.Л. Модзалевський вважав, що Ю.Я. Лизогуб помер у період між січнем та 27 вересня 1704 р. [3, с. 99]. Ця дата пов'язана з універсалом гетьмана І.С. Мазепи від 27 вересня 1704 р., в якому Ю.Я. Лизогуб вже згадувався як «небожчик» [25].

Більш вірогідною видається позиція С.О. Павленка, згідно з якою Ю.Я. Лизогуб помер у 1703 р. [6, с. 95]. Якщо звернути увагу на час завершення битв, які були згадані останніми в біографії Ю.Я. Лизогуба, то виявляється, що взяття військами Петра I фортеці Нотебург відбулося 11 жовтня 1702 р., а облога Ніеншанцу тривала з 25 квітня по 1 травня 1703 р. Таким чином, Ю.Я. Лизогуб мав можливість повернутися на Чернігівщину до кінця травня 1703 р.

Підсумовуючи вищевказане, полковництво Ю.Я. Лизогуба можна датувати 1699–1703 рр. Більшість часу чернігівський полковник провів у військових походах, виконуючи у 1701–1703 рр. обов'язки наказного гетьмана. Залучення нових архівних джерел дозволить скласти більш повне уявлення про його діяльність як на теренах Чернігівського полку, так і в ході Північної війни.

Посилання

1. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Лизогубы / А. Лазаревский // Киевская Старина. – 1882. – № 1. – С. 101–125.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2-х томах / Г.А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – 316 с.
3. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: Т. 3 : Л–О / В.Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография С.В. Кульженко, 1912. – С. 96–122.
4. Модзалевский В.Л. Лизогуб, Ефим Яковлевич / В.Л. Модзалевский // Русский биографический словарь: Лабзина–Ляшенко. – СПб: Тип. Гл. упр. делов, 1914. – Т. 10. – С. 429.
5. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л.В. Студьонова. – Чернігів: Деснянська правда, 1998. – 148 с.
6. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С.О. Павленко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
7. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України / Н. Самохіна // Містечко над Сномом: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 124–159.
8. Акты ЮЗР. – СПб, 1879. – Т. 11. – 410 с.
9. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
10. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украины малороссийской – обих сторон Дніпра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов / [за ред. В.Б. Антоновича]. – К.: Типография Т.Г. Корчак-Новицького, 1888. – С. I–LIX; С. 3–69.
11. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Т. 3. Прилуцкий полк / А. Лазаревский. – К., 1902. – 454 с.

12. Тестамент чернігівського полковника Я.К. Лизогуба // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упор. С. Павленко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 977–981.

13. Універсал полковника Я. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 68–69.

14. Універсал полковника П. Полуботка стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 70.

15. Універсал полковника Ю. Лизогуба стрільцям Чернігівського полку // Плохинский М. Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины / М. Плохинский. – Харьков: Типография К.П. Счасни, 1891. – С. 69.

16. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

17. Чухліб Т.В. Мазепинська Україна між російською та шведською коронами: дилема вибору протекції / Т.В. Чухліб // Український історичний журнал. – № 2. – 2009. – С. 16–39.

18. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Павлович Обидовський / С. Павленко // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2. – С. 26–31.

19. РГАДА, ф. 210, оп. 9, стб. 791, 63 арк.

20. Універсал чернігівського полковника Ю. Лизогуба знатному військовому товаришу Ф. Зеленському // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 314–315.

21. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России: Часть третья: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – 104 с.

22. Донос козацьких полковників на К. Мокієвського // Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1859. – Ч. 2: 1691–1722. – С. 29–30.

23. РГАДА, ф. 210, оп. 11, стб. 250, ч. II, арк. 404–405.

24. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: К., 2001. – 461 с.

25. Універсал гетьмана І. Мазепи хорунжому чернігівського полку П. Якубовичу // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Вып. 3. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 г. / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1908. – С. 288.

Миден Э.Л. Полковник Черниговский Ефим Яковлевич Лизогуб

В статье рассматривается участие Е.Я. Лизогуба во главе Черниговского полка в военных кампаниях начала Северной войны. Уточнены года его пребывания на должности полковника и подтвержден факт исполнения им обязанностей наказного гетмана в 1701–1703 гг.

Ключевые слова: Е.Я. Лизогуб, Черниговский полк, Северная война.

Miden E.L. Chernihivian polkovnyk Iuhim Lyzohub

The article considers the participation of I. Lyzohub as a head of the Chernihivian regiment in the military campaigns in the beginning of the Northern War. Clarifies his tenure at the polkovnyk's office and confirm the fact execution of duties as appointed hetman in 1701–1703.

Key words: I. Lyzohub, Chernihivian regiment, Northern War.

10.03.2016 р.

Г.В. Філіпова

ВПЛИВ ОСОБИСТОСТІ КАРЛА XII НА ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ СІВЕРЩИНИ В 1708–1709 РОКАХ

Стаття присвячена особистості шведського короля Карла XII та впливу її особливостей на формування напрямку українського походу через Сіверщину. Проаналізовано новітні тенденції у висвітленні психологічних особливостей Карла XII у шведській історичній науці.

Ключові слова: Карл XII, Північна війна 1700–1721 років, український похід, синдром Аспергера.

Одним із найдраматичніших в історії України, безперечно, можна вважати період Північної війни, коли через політичні та військові колізії вирішувалася доля державності та подальше місце країни в геополітичному вимірі. Особливо напруженою була зима 1708–1709 років, коли військо шведського короля Карла XII, простуючи до Москви, несподівано змінило маршрут, що мав пролягати Смоленською дорогою, і рушило через Сіверщину.

Причини шведського походу в Україну в 1708–1709 роках і досі залишаються остаточно не з'ясованими. В різний час дослідниками Північної війни та історії України, Швеції і Росії висувалися пояснення, котрі частково вступали у протиріччя одне з одним.

Дуже різнилися та різняться підходи національних традицій історіографії питання. Так, українські історики, частково слідуючи думці Вольтера, частково – підкреслюючи значення так званого «українського фактору», основною причиною повороту каролінського війська на південь називають вплив на Карла XII гетьмана Івана Мазепи. Саме він запросив шведського короля зустрітися біля Новгород-Сіверського, адже таким чином йому було зручніше всього перекинутися на бік ворога Петра I. Більше того, саме гетьман пообіцяв королю комфортні зимові квартири.

Шведи, навпаки, відкидають «український фактор», підкреслюючи недовіру Карла XII навіть до власних генералів, не кажучи вже про перекинчика Мазепу, який, судячи з його попередньої політичної кар'єри, в будь-який момент міг зрадити і шведів.

Російські історики в основному підкреслюють самодурство та пиху короля Швеції та достоїнства Жовківського плану Петра I, згідно якого росіяни вдалися до тактики випаленої землі і не залишили ворогові нічого, окрім як шукати альтернативних шляхів.

На нашу думку, серед інших причин, не відкидаючи їх, варто виділити ще одну, яку можна назвати особистісною.

Початок XVIII століття був часом розквіту абсолютних монархій. Ще Людовік XIV, справою утвердивши свою знамениту сентенцію «державна